

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

139:3 • 2019

Nye perspektiver på Sverige og Første verdenskrig

NIK BRANDAL*

EIRIK BRAZIER**

OLA TEIGE***

Bjorknes høyskole

Universitetet i Sørøst-Norge

Høgskulen i Volda

Mirja Arnshav & Andreas Linderøth (red.), *Sverige och första världskriget: Maritima perspektiv*, Sjöhistorisk årsbok 2016–2017 (Lund: Historiska media 2017). 287 s.

Nils Fabiansson, *Svenskarna i första världskriget* (Carlsson 2018). 325 s.

Per Allan Olsson, *Krigets fångar och änglar: Svenska hjälparbetare under första världskriget* (Lund: Historiska media 2018). 331 s.

Over store deler av verden har de siste årene vært preget av 100 år-markeringer for Første verdenskrig. Dette har på nytt synliggjort at "The Great War", "La Grande Guerre", "Der Große Krieg" er et av de viktigste tidsskillelinjene i nyere historie, som fremdeles preger vår verden idag. Krigen, som ofte blir omtalt som 1900-tallets urkatastrofe, innledet et århundre med industriell krigføring, folkemord, avkolonialisering, nasjonal selvvråderett og totalitære ideologier. Rundt om i verden lever ennå konfliktene som utløste krigen eller som oppstod som følge av den, i Ukraina, Midtøsten, Sentral-Afrika og Bosnia.

De tre skandinaviske kongerikene erklærte seg som nøytrale ved krigsutbruddet i 1914 og tok ikke del i konflikten. Dette har preget vår nasjonale historieskriving om perioden. Krigen var noe skjedd et annet sted, selv om den fikk konsekvenser også for våre land, utenrikspolitisk, økonomisk og sosialt. Den førte til en betydelig utvidelse av statens makt og virkeområde og omfattende, inngripende reguleringer av økonomien. Slik ble krigen en forutsetning for det sosialdemokratiske gjennombruddet i mellomkrigstiden.

* Cand. philol. i historie

** Ph.d. i historie

*** Ph.d. i historie

Hvis man ser på den skandinaviske forskningslitteraturen om Første verdenskrig fra de siste 5–10 årene, er det imidlertid et nytt perspektiv som har trådt frem: Første verdenskrig var noe som også våre land og ikke minst skandinaver deltok i på ulike måter. Det er ikke historien om Skandinavia under Første verdenskrig, men om Skandinavia *og* krigen. Et eksempel på dette er den komparative og tverrfaglige antologien redigert av Claes Ahlund, *Scandinavia in the First World War: Studies in the War Experience of the Northern Neutrals* (2012). Slik har den skandinaviske historieskrivingen begynt å nærme seg den internasjonale historiografien om krigen som en transnasjonal og global konflikt. En viktig del av denne utviklingen har vært en økt interesse for krigens periferi, inkludert de nøytrale landenes krigsopplevelser.

Et område hvor denne utviklingen har vært tydelig er skandinavere aktive krigsdeltagelse 1914–1920. Selv om de skandinaviske statene, som sagt, forholdt seg nøytrale under hele krigen, betydde det på ingen måte at det ikke deltok soldater og sykepleiere fra Norge, Danmark og Sverige i krigen. Samlet sett må godt over 50 000 skandinaver ha deltatt i aktiv tjeneste. Det er selvsagt en dråpe i det store havet av soldater i krigen, men det var betydelige tall for i våre land, ikke minst for lokalsamfunnene og familiene som ble rammet. I Danmark har Claus Bundgård Christensen skrevet boken *Danskere på Vestfronten* (2009) og i Norge skrev vi undertegnede boken *De ukjente krigerne: Nordmenn i Første verdenskrig* (2014).

Nå har også Sverige fått sin studie av svensker i krigen, Nils Fabianssons *Svenskarna i första världskriget* (2018). Fabianssons bok handler riktignok om mer enn bare de som deltok ute. Han tar også for seg hvordan krigen kom hjem til Sverige, ved å se på flyktningene den første krigshøsten i 1914, Selma Lagerlöfs Skagerakslaget i 1916 da hundrevis av lik ble vasket opp på kystene rundt Skagerak, og hvordan Sverige tok imot både krigsinvalid og krigsfanger. Men, kjernen i hans bok er likevel beretningen om svenskene som deltok på slagmarkene, enten som soldater eller ved å drive nødhjelp i de krigsrammede områdene. I den første gruppen finner vi både svenskene som gikk i tysk tjeneste, som meldte seg frivillig til Fremmedlegionen og som ble innkalt til den amerikanske hæren. Tre av kapitlene handler om svensker i tysk tjeneste, og det er en klar forskjell mellom Sverige og de andre skandinaviske landene ved at det der var større støtte og sympati for Tyskland og langt flere frivillige i Sverige enn i Norge og Danmark. Mange av dem var dessuten adelige offiserer.

Fabiansson overordnede narrative grep er interessant. I stedet for en sammenhengende fortelling, hvor individenes historier knyttes sammen med den større historien om krigen og tiden, er hans bok nærmest en reportasjebok, hvor hver person eller tema er skilt ut i et eget kapittel. Dette valget har både fordeler og ulemper.

Han har gjort et imponerende arbeid med å lete frem ulike typer kilder som har gjort det mulig å beskrive kapitlenes personer på en interessant og inngående måte. Selv om disse kontekstualiseres til en viss grad, så er de spredd i tid og rom, og de føyes i liten grad inn i et større narrativ. Kapitlene blir isolerte reportasjer fra krigen og svenskenes møte med den, som samlet kun indirekte sier noe om krigen. Slik taper han noe av helhetsbildet. Det gjelder særlig de som var i kanadisk, australsk, britisk og New Zealansk tjeneste. Noen var fremdeles svenske statsborgere, andre ikke. I en bisetning i nest siste kapittel forstår vi at det dreier seg om over 25 000 svensker. Da sitter man igjen med flere spørsmål, blant annet om hva som kjennetegnet denne gruppen.

Fabiansson skriver godt og levende om sine enkeltaktører, om hvem de var, hvordan de kom til å delta i krigen og deres krigserfaringer. Han har en god evne til å beskrive detaljer på en talende måte. Det hadde likevel vært ønskelig at han skrev noe mer om deres motiver for å melde seg frivillig. Dette er riktignok tema i flere sitater fra soldatene på tysk side, men det hadde vært interessant med en mer inngående drøfting av dette. Hvor mye var eventyrlyst og ønsket om å kunne delta i en krig, og hvor mye var tyskvennligheten i svenske konservative offiserkretser? "Tysklands sak är stor och god" skrev Olof Hedengren (beskrivelsen av hans fars massive og paternalistiske sorg etter hans "hjältedöd" i 1918 er for øvrig noe av det mest gripende i boken).

Det samme gjelder krigens mentale kostnader. Sitatene som gjengis fra en mann som greve Cläes von Rosen viser en fascinerende veksling mellom oppglødd glede over kamp og strid og en dyp, indre depresjon eller "nervchok" over dødsfallene og de andre grusomhetene han opplevde. Uten at dette kommenteres eller drøftes i særlig grad. På den annen side får Fabiansson godt frem deres aristokratiske verdenssyn og hvordan de fremstilte seg selv i sine memoarer etter krigen. Han gir også liv til sine portretter med å bruke sitater, selv om det er vel mange av dem, noe som av og til blir vel mye refererende og oppramsende. Det samme gjelder beskrivelsen av svenskene i amerikansk tjeneste, som jo hadde en helt

annen gjennomsnittlig sosial bakgrunn. Her får Fabiansson godt frem sine aktørers fortellinger om deres liv under og etter krigen.

Et annet interessant trekk ved boken er forfatterens opptatthet av kildene. Han bruker mye plass på å fortelle hvor og hvordan han fant dem, beskriver dem fysisk og hva de inneholder. Det er også flere innsiktsfulle kildekritiske passasjer, hvor Fabiansson analyserer hva i disse kildene man kan stole på, og enda viktigere, hva i dem man ikke kan stole på. Begge deler bringer leseren nærmere prosessen med å skrive historie, men bidrar også flere steder til å skygge, kanskje ikke så mye for hva kildene forteller, men heller for refleksjon og analyse av innholdet og hva det sier om svenskers møte med krigen. Parallelt med dette går skildringene av Fabianssons reiser tilbake til slagfeltene og stedene der hans aktører oppholdt seg 100 år etterpå. Beskrivelsene av krigens spor og etterlatenskaper, spenningen mellom nåtid og fortid, er tankevekkende og inviterer til refleksjon. Men, det forsterker også bokens preg av en samling reportasjer, mer enn et helhetlig narrativ.

Flere av kapitlene kaster lys over det som var et av det nøytrale Skandinavias viktigste funksjoner i krigen, nemlig å være en transittsone mellom de krigførende blokkene. For krigsfanger, varer, sårede, informasjon, spioner og så videre. Men også her blir lokalsamfunnenes møte med krigen tidvis borte til fordel for statistikk og det materielle ved kildene.

Alt i alt har Fabiansson med denne boken gitt ett viktig bidrag til den svenske og skandinaviske historien om Første verdenskrig og ikke minst gjort fortellingen om svenske som kjempet i den tilgjengelig for et vidt publikum. Han viser innsikt i krigens historie og kunnskap om kildene som kan fortelle om svenskene som deltok. Hans valg med å dele opp boken i avgrensede kapitler, nærmest reportasjer, fører leseren nær menneskene som beskrives og deres fortellinger, og tett på kildene de har etterlatt seg og på sporene etter alt dette i dag. Det er bokens fremste styrke. Men, samtidig gjør bokens mangel på kontekstualisering og et samlet narrativ, samt dens vekt på beskrivelse og gjengivelse av kilder fremfor analyse og refleksjon av dem, at den er mer en samling av portretter og episoder, enn en samlet historie om disse krigsveteranene og det nøytrale Sveriges møte med den store krigen.

En slik helhetlig, men samtidig detaljert, fremstillingsform finner man i Per Allan Olssons bok *Krigets fångar och änglar*, som handler om den formidable innsatsen svenske hjelpearbeidere utførte i Russland

under Første verdenskrig. Den representerer et spennende og lite kjent kapittel i både svensk, russisk og europeisk historie. Gjennom et omfattende kildemateriale bestående av blant annet brev, dagbøker og andre skriftlige kilder følger han en liten gruppe svenske Røde Kors-medarbeidere som reiste fra det nøytrale Sverige i 1915 til Russland for å hjelpe hundretusenvis av tyske og østerisk-ungarske krigsfanger. Røde Kors' arbeid blant krigsfanger i Russland og andre deler av Europa var ikke den første innsatsen internasjonale hjelpeorganisasjoner gjorde for nødlidende i krig, men det skulle bli den største prøven.

I tiårene før krigsutbruddet var et nytt internasjonalt rettsregime som regulerte regler for krigføring blitt etablert gjennom blant annet Haag-konvensjonene i 1899 og 1907. Moderne teknologi, våpenproduksjon, og stadig voksende vernepliktshærer var i ferd med å endre hvordan kriger ble utkjempet. Krimkrigen, den amerikanske borgerkrigen, og Balkan-krigene bar blant annet vitne om at den moderne industrielle krigen var mer destruktiv og altoppslukende enn tidligere konflikter. Genève-konvensjonene stilte derfor blant annet krav til staters forpliktelser til å sikre et særskilt vern til fiendens sårede soldater og etablerte regler for behandlingen av krigsfanger.

Krigsårene 1914 til 1918 skulle bli den store prøven på om førkrigstidens tanker om mellomstatlig samarbeid og et folkerettslig regime nedfelt i internasjonale konvensjoner og erklæringer kunne begrense de lidelser som ble forårsaket av moderne krig. Det skulle raskt vise seg at utfordringene ved å håndheve de nye idealene knyttet til behandlingen av krigsfanger kom til å være formidable. I løpet av krigens første seks måneder er det anslått at nærmere 1,3 millioner soldater på frontavsnitt i øst og vest ble tatt til fange. De krigførende parter var totalt uforberedt på å håndtere et så stort antall fanger. Hvordan skulle man klare å huse alle disse fangene? Hva med helsestell, mat, vakthold og andre krav som internasjonale konvensjoner stilte? Samtidig var de krigførende stater låst i en total krig der samfunnenes menneskelige og materielle ressurser var mobilisert til det ytterste, og det var få ressurser å avse til krigsfanger. Kombinasjonen av et stort antall fanger og manglende planlegging førte til at forholdene i mange leirer, både i vest og øst, var katastrofale i de første krigsårene. Sannsynligvis tok dette livet av et stort ukjent antall krigsfanger, fordi sykdommer som tyfus fikk spre seg nærmest uhindret i fangebefolkninger. Røde Kors sendte ut innstendige appeller til sine

medlemsland om hjelp, og i det nøytrale Skandinavia var det mange som ønsket å hjelpe.

Olsson velger å la to hovedpersoner, friherrinnan Anna Linder og akademikeren Sven Hedblom, være omdreiningspunktet for fortellingen om den svenske hjelpeinnsatsen i Russland. Det er et særdeles vellykket grep fra en forfatter som er dyktig til å levendegjøre deres historier. Hans utstrakte brukt av personlig brevkorrespondanse, dagboksnotater, og andre nedtegnelser gir leseren en fortettet og nærhet til hendelser som kan virke fjernt i både tid og rom. Derfor er det, for en faghistoriker, ganske irriterende at boken ikke er utstyrt med fotnoter som gjør det mulig å se hvilke kilder forfatteren henter sine beskrivelser fra. Leseren får nemlig et innblikk i deres opplevelse av både iver og frustrasjon, men også isolasjon, fjernt fra Sverige og nesten like fjernt fra den svenske Røde Kors-ledelsen i Petrograd. Bruken av Linder og Hedbloms ord gir Olsson muligheten til å formidle en nærmest uvirkelig historie som tar leseren fra det nøytrale Sverige langs jernbanelinjene i Russland, over Uralfjellene, gjennom steppelandet i Sibir, ut til Vladivostok, og helt til Kina. De lange avstandene, fremmede kulturer og den mektige naturen spiller inntar imidlertid kun en rolle som bakgrunn til hovedfordelingen som fokuserer inn på hjelpearbeidet blant sentralmaktens krigsfanger.

Utrustet med tusenvis av "Liebesgaben" (kjærlighetsgaver) fra Tyskland og Østerrike-Ungarn, reiste de svenske hjelpearbeiderne med tog østover høsten 1915. Allerede ved et av deres første stoppested Omsk ble de konfrontert med omfanget og utfordringene de stod overfor i sitt arbeid. For i Omsk, som så mange andre steder, var det kampen man måtte føre mot lokale russiske byråkrater, politikere, og militære ledere for å sikre at fangene fikk et minimum av grunnleggende hjelp, som stod sentralt for de svenske frivillige. Russerne utnyttet leirene til det maksimale og tusenvis av mennesker ble stuert sammen der det egentlig ikke var plass. Det var mangel på alt: mat, klær, og ikke minst tilgang til forsvarlig medisinsk behandling. Til sammen utgjorde dette mange steder en dødelig kombinasjon. Boken er fylt med gripende skildringer som beskriver konsekvensene av dette, men kanskje den sterkeste historien er fortalt gjennom Anna Linders "helvetesskildring" fra et utbrudd av flekktyfus i Totskoje. I løpet av en kort periode døde tusenvis av krigsfanger i leiren, og beskrivelsene er som tatt ut av nazistenes dødsleirer.

Det er anslått at nærmere 400 000 krigsfanger, av 2 millioner, døde under tiden i Russland.

I den siste halvdelen av boken tar Olsson for seg de russiske revolusjonene i 1917, og konsekvensene dette fikk for det svenske hjelpearbeidet i Russland. Linder og Hedblom ble vitner til den dramatiske utviklingen som fulgte i kjølvannet av Tsar-regimets fall. For hva gjør man som hjelpearbeider når samfunnet og statsinstitusjoner bryter sammen i et land? Den påfølgende borgerkrigen mellom røde og hvite skulle sette det svenske arbeidet på enda større prøver. Olsson er dyktig til å formidle en kompleks historie og veksler godt mellom et mer overordnet perspektiv og de svenske opplevelsene. Ikke minst synliggjør han hvordan borgerkrigen ytterligere vanskeliggjorde arbeidet til både Røde Kors og de svenske utsendingene. Anklager om å sympatisere og støtte den ene eller andre siden hadde fulgt dem fra den første tiden i Russland, men med borgerkrigen fikk mistanker om spionasje og agentvirksomhet fritt spillerom. Fanget i kryssilden mellom rivaliserende fraksjoner, maktkamp, og krig skulle det vise seg å få fatale konsekvenser for noen av svenskene.

Den svenske innsatsen under Første verdenskrig i Russland og andre deler av verden var et avgjørende bidrag til gjennombruddet for både svensk og skandinavisk internasjonalt hjelpearbeid. På den måten er *Krigets fångar och ånglar* en viktig dokumentasjon og påminnelse om denne relativt ukjente historien. Samtidig savner man forfatterens refleksjoner rundt hvilke lærdommer vi kan trekke av de svenske erfaringene i Russland? For selv om det i dag er mer enn 100 år siden Anna og Sven reiste østover for å hjelpe mennesker som befant seg i den ytterste nød, er det nedslående mange paralleller mellom deres erfaringer og vår egen tid.

Mens skandinaver var aktive i de krigførende landene, var det utvilsomt sjøkrigen som brakte de mest direkte erfaringene med Første verdenskrig. Som Gunnar Åselius viser i sitt kapittel i antologien *Sverige och första världskriget: Maritima perspektiv* var det også sjøkrigen som kunne gjort Sverige til deltaker i krigen. Med tanke på at det mer enn noe annet var marinekappløpet som i tiårene før 1914 økte konfliktnivået mellom de europeiske stormaktene, er det i ettertid noe av et paradoks at verdenskrigen, som Bjarne Bendtsen påpeker, bare i liten grad ble en sjøkrig.

De mest direkte og brutale virkningene av sjøkrigen, som flere av bokens kapitler er innom – ikke minst Fredrik Kämpes – rammet handelsflåten. 784 svensker omkom i de nær 280 forlisene i perioden 1914–1920,

langt de fleste som et resultat av den tyske utbåtkrigen eller minelegging. Problemene krigen skapte for internasjonal handel og import av livsnødvendige varer ble imidlertid følt av hele befolkningen i de åpne skandinaviske økonomiene. Det er også sjøkrigen som har etterlatt seg de mest synlige minnene fra krigen, i form av skipsvrak, graver og minnesteder. Mirja Arnshav forteller om fremveksten av et minnelandskap knyttet til interneringen av mannskapet på det tyske fartøyet Albatross, mens Henrik Alexandersson viser hvordan gravstedene for sjøkrigens ofre i neste omgang ble til minnesteder.

I Arnshav og Linderoths innledning sies det at det maritime og nøytrale perspektivet gjør at vi beveger oss i krigens periferi, hvor andre typer fortellinger trer fram. Her er de egentlig langt mer defensive enn nødvendig. Tvert imot trer også krigens store temaer frem gjennom denne vinklingen: Gjennombruddet for den høymoderne staten, brytningene mellom modernitet og tradisjonisme, og fremveksten av en sterkere nordisk identitet.

Henrik Alexandersson viser hvordan den moderne staten trådte fram i møtet med krigens mange døde. Mens ofrene for 30-årskrigen havnet i anonyme massegraver ble det under 1. verdenskrig brukt store ressurser og skapt ny samfunnsorganisering for å identifisere krigsofrene. For den moderne staten var døde soldater både individer med pårørende som skulle informeres, tap av ressurser som måtte registreres, og fare for sykdommer som det var viktig å kontrollere. Dette gjaldt også i det nøytrale Skandinavia.

Brytningene mellom tradisjoner og modernitet og fremveksten av en skandinavisk identitet er særlig tydelige i Lina Sturfelts kapittel om Den baltiske utstillingen. Denne begynte med en forestilling om en baltisk ideologi, men endret seg etter krigsutbruddet til å fremstille Skandinavias "enastående framårskridande och samförstånd i en värld av krig och kaos". I den nye versjonen ble den krigerske Østersjøhistorien marginalisert til "något avlägset förflutet". Det samme vektlegger Bjarne Bendtsen. Krigen ble opplevd som "något avlägset och ovidkommande" som stod i skarp kontrast til idyllen "här hemma".

Tettere nordisk samarbeid og forestillinger om en skandinavisk ekspeksjonalisme trer også fram i Mirja Arshavs bidrag om seilsporten etter krigsutbruddet. Det økte nordiske samarbeidet underbygges av en felles forståelse av at Danmark, Norge og Sverige både måtte være bærere av

tradisjonene og de som moderniserte sporten. Det var de nøytrale nordiske statene, som ikke ble en del av krigens barbari, som måtte holde fast på sivilisasjonen og fremskrittet. Det samme poenget ligger også under i Irene Anderssons kapittel om Kvinnornas Fredssøndag. Selv om det er forskjeller mellom de tre landene, så førte krigsutbruddet både til tettere organisatorisk samarbeid og en sterkere forestilling om en felles identitet mellom fredsaktivister i Sverige, Norge og Danmark.

Brytningene mellom tradisjoner og modernitet er også et tydelig tema i Annmari Svenssons bidrag om vernepliktige sjømenn, som blir møtt med skepsis fra den militære overklassen og forsøkt passet inn i et tradisjonelt soldatideal knyttet til patriarkalsk lydighet og disiplin. Dette var samtidig et ideal som stod i skarp kontrast til den egalitære og demokratiske utviklingen i det svenske samfunnet for øvrig, og som dermed ikke lot seg opprettholde. De tradisjonelle verdienes møte med det moderne samfunnet er også tema i Ingemar Liljegrens kapittel om det frivillige motorbåtkorpset. Med utgangspunkt i et mannsideal og samfunnssyn tilhørende 1800-tallet skulle det svenske borgerskapets motorbåter mobiliseres til et forsvar for Sverige og de eksisterende samfunnsstrukturene. Forhåpningene fikk imidlertid et brutalt møte med det moderne forsvaret og en statsmakt som krevde å kontrollere de glade amatørerne.

Møtet mellom det gamle og det nye er også et underliggende tema i Andreas Linderoths kapittel om den svenske marinens ubåter og Gunnar Møllers kapittel om minekrigen. Både ubåtene og minene var nye stridsmidler, som var langt billigere enn de store slagskipene og potensielt mer effektive våpen som også småstater kunne holde seg med. Ubåtene ble likevel møtt med skepsis innenfor de sjømilitære miljøene, og det var stor usikkerhet om hvordan det nye våpenet best burde anvendes. Ubåtkrigen og mineleggingen førte samtidig til nye måter å organisere handelsflåten på. Båter gikk i konvoier for felles vern, det ble utviklet måter å sveipe etter og å fjerne miner, og de skandinaviske landene utviklet en informasjons- og kunnskapsutveksling for å motvirke effekten av mineleggingen.

Den største forskjellen i de skandinaviske erfaringerne med krigen handler dels om historie og dels om geografi. Sveriges forhold til Russland og Tyskland var et annet enn det Norge og Danmark hadde, og Norges forhold til Storbritannia var et annet enn Sverige og Danmarks.

Mens Sverige, som Fredrik Kämpe viser, slukket fyrlykter etter tyske krav, lot norske myndigheter britene utstyre landets fyr med peilestasjoner. Dette handler selvsagt om at i Østersjøen var den tyske marinen overlegen, som Royal Navy var det i Nordsjøen. Men det handlet også om Norges historiske bindinger til Storbritannia og Sveriges antagonisme mot Russland, som er tema i blant annet Anne Hedéns kapittel. Tapet av Finland i 1809 satt fremdeles dypt i den svenske høyresiden, og håpet om å på en eller annen måte løsrive Finland fra Russland var fremdeles levende. Støtten til finske separatister var også omfattende under krigen, men sluttresultatet ble ikke nytt svensk Østersjøimperium. I stedet ble Første verdenskrig, som Hedén viser, startpunktet for en skandinavisk småstatsrealisme.

Slik illustrerer hun et sentralt trekk ved Skandinavia og Første verdenskrig: Krigen ble gjennombruddet for en felles identitet knyttet til at de skandinaviske landene var spesielt fredelige og moderne demokratier, som dermed representerer et høyere nivå av fremskritt og sivilisasjon. Sammen viser også alle de tre bøkene som er anmeldt her et særdeles viktig poeng: Heller ikke Sverige og de nøytrale landene i Skandinavia gikk fri for virkningene av Den store krigen. 1900-tallets urkatastrofe er også Skandinavias urkatastrofe.